

Koncepcje geopolityczne Karla Haushofera

The Geopolitical concepts of Karl Haushofer

PIOTR EBERHARDT

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN,
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55; e-mail: p.ebe@twarda.pan.pl

Zarys treści. W artykule przedstawiono przebieg życia, działalność polityczną oraz dokonania twórcze czołowego geopolityka niemieckiego Karla Haushofera. Przedstawiono jego poglądy ideologiczne i polityczne, które odegrały istotną rolę w tworzonych przez niego koncepcjach i wizjach geopolitycznych, m.in. koncepcji dotyczącej eurazjatyckiego bloku kontynentalnego. Zwrócono szczególną uwagę na fakt, że wszystkie koncepcje geopolityczne Haushofera zmierzały do przekształcenia Niemiec w mocarstwo światowe.

Słowa kluczowe: Karl Haushofer, Niemcy, geopolityka.

Życie i działalność

Karl Haushofer urodził się dnia 27 VIII 1869 r. w Monachium¹, w dobrze sytuowanej rodzinie niemieckiej o udokumentowanym rodowodzie od XIV w., ceniącej wykształcenie i wiedzę o świecie. Ojciec jego był profesorem w Wyższej Szkole Technicznej. Rodzina Haushofera żyła w orbicie wartości konserwatywnych i chrześcijańskich, przestrzegając zasad solidnej pracy i uczciwości. Dzięki patriotycznemu wychowaniu młody Karl wybrał karierę wojskową. Postanowił poświęcić swoje życie służbie dla cesarza, ojczyzny i narodu. Po ukończeniu szkoły oficerskiej stosunkowo szybko awansował na kolejne stopnie i w młodym wieku uzyskał szlify generalskie. Można sądzić, że było to rezultatem osobistego zaangażowania, inteligencji i wewnętrznej dyscypliny.

W dniu 8 VIII 1896 r. Karl Haushofer zawarł związek małżeński z Martha Mayer-Doss, pochodzącą z rodziny żydowsko-niemieckiej. Ojcem jej był zasymilowany Żyd, który całkowicie odszedł od judaizmu i w pełni identyfikował się z niemieckością. Był człowiekiem wszechstronnie wykształconym – ukończył

¹ Obszerną biografię na temat życia, działalności naukowej i politycznej K. Haushofera zawdzięczamy H.A. Jacobsenowi (1979). W tym dwutomowym dziele zawarta jest między innymi korespondencja K. Haushofera z wieloma wybitnymi politykami, w tym z Rudolfem Hessem.

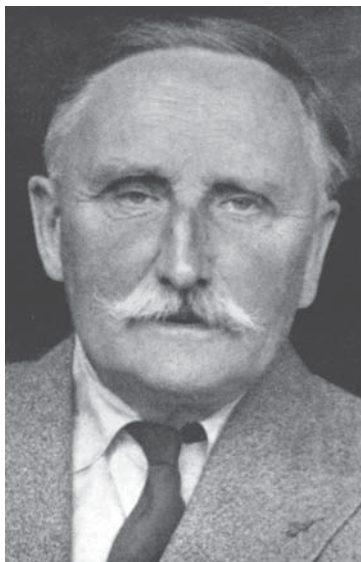
studia prawnicze i wykładał na wyższych uczelniach monachijskich. Matka żony była czystą aryjką, rodowodu fryzyjskiego i pochodziła z północnych Niemiec. Małżeństwo z Marthą przyniosło Haushoferowi istotne konsekwencje polityczne. Z punktu widzenia wprowadzonych w latach 1930. antyżydowskich praw norymberskich zarówno jego żona, jak i wspólne ich dzieci nie spełniały norm rasowych wymaganych przez ustawodawstwo hitlerowskie. Nie miało to jednak żadnego znaczenia dla obojga małżonków. Małżeństwo z Marthą, kobietą bardzo inteligentną, było aż do tragicznego końca szczęśliwe. Dzięki jej pomocy i inspiracji twórczej mógł powstać tak wielki dorobek publikacyjny. Przepisywała wszystkie jego prace, a następnie organizowała ich wydanie i rozpowszechnianie. W pełni podzielała jego poglądy filozoficzne i polityczne. Ich pierwszym dzieckiem był urodzony w 1903 r. Albrecht, wyjątkowo zdolny, z politycznymi i naukowymi ambicjami. Fakt, że jego rodzony dziadek był Żydem, znany i przypomniany, stanowił dla Albrechta Haushofera istotną przeszkodę i utrudniał karierę w III Rzeszy. Niemniej, mając wsparcie Rudolfa Hessa, zajmował odpowiedzialne stanowiska w Ministerstwie Spraw Zagranicznych kierowanym przez Joachima Ribbentropa. Był też utalentowanym poetą. Drugim synem Karla i Marthy był urodzony w 1906 r. Heinz, także osoba wykształcona i inteligentna.

Zdolności i zaangażowanie generała Karla Haushofera zostały szybko docenione i w 1908 r. wysłano go do Japonii, gdzie uzyskał stanowisko attache wojskowego ambasady niemieckiej w Tokio. Równocześnie jest ściśle związany z wywiadem niemieckim, dla którego przygotowuje ekspertyzy. W tym celu odwiedza Chiny, Indie, Tybet, Mongolię oraz kraje południowo-wschodniej Azji. W trakcie pobytu w Tokio Haushofer pisze swoją pierwszą książkę poświęconą historii, geografii i geopolityce Japonii². Wówczas powstają jego pierwsze geopolityczne wizje dotyczące Pacyfiku i Eurazji. Nawiązuje ściśle kontakty z samurajską arystokracją japońską, spotyka się z rodziną cesarza. Poznaje także wielu Europejczyków pracujących w Tokio, między innymi zaprzyjaźnia się z Richardem Sorge, czołowym szpiegiem sowieckim. Podróżując po Dalekim Wschodzie, ulega fascynacji starożytną magią, wiedzą ezoteryczną i modnym wówczas okultyzmem. Staje się członkiem wielu mistycznych organizacji.

Po trzech latach pobytu w Japonii Haushofer powraca do kraju. W czasie I wojny światowej zostaje ponownie zmobilizowany do armii kajzerowskiej i pełni funkcję dowódcy dywizji na froncie wschodnim, a później w Wogezach. Po klęsce Niemiec wraca do Monachium, gdzie uzyskuje habilitację u profesora Ericha von Drygalskiego (który zresztą wcześniej był promotorem jego pracy doktorskiej). Temat rozprawy to główne kierunki ewolucji geograficznej Cesarstwa Japońskiego w latach 1854–1919. Umożliwia mu to uzyskanie w 1921 r. stanowiska profesora geografii na Uniwersytecie Monachijskim. Od tego momen-

² Problematyce japońskiej Haushofer był całe życie wierny. Dotyczyły jej nie tylko jego doktorat i habilitacja – regularnie publikował na temat tego kraju na łamach *Zeitschrift für Geopolitik*, napisał też kilka książek (Haushofer, 1930, 1938, 1941, 1944).

tu rozpoczyna efektywną działalność naukową, publicystyczną i redakcyjną. W ciągu zaledwie kilku lat pisze kilka książek i wiele artykułów, które zostaną szybko dostrzeżone i komentowane. W 1924 r. wydaje pierwszy numer czasopiśma *Geopolityka* przemianowanego na *Zeitschrift für Geopolitik*, które regularnie będzie wychodziło aż do 1944 r. Wokół pisma skupia się zespół młodych i uzdolnionych autorów pasjonujących się geopolityką. Haushofer regularnie występuje w radio, dzięki czemu jego wypowiedzi uzyskują rozgłos i popularność.

Fot. 1. Karl Haushofer

Trafiają one na odpowiedni moment historyczny. Niemcy upokorzone traktatem wersalskim i kryzysem gospodarczym oczekują przemian i nadziei na zmianę sytuacji. Powstają liczne ugrupowania nacjonalistyczne o nastawieniu rewizjonistycznym – dla nich poglądy formułowane przez Haushofera są bardzo nośne. Jednym z najbliższych i najbardziej oddanych uczniów Haushofera zostaje Hess; ich przyjaźń trwa przez następne kilkanaście lat. Po nieudanym puczu monachijskim Hess był uwięziony i przebywał w więzieniu w Landsbergu w jednej celi z Hitlerem. Poprzez Hessa Haushofer poznaje Hitlera, którego wielokrotnie odwiedza w więzieniu. Prowadzą w trójkę długie rozmowy, w których Haushofer prezentuje swoje poglądy. Niektóre z nich trafiają do przekonania Hitlera. Obu łączył skrajny nacjonalizm i pragnienie odbudowy wielkich imperialnych Niemiec, podobnie też odnosili się do werdyktu wersalskiego, który zamierzali obalić. Wiele ich jednak dzieliło. Poglądy nazistowskie Hitlera były raczej obce mentalności Haushofera. Zdecydowanie ich nie akceptował. Krytyczny stosu-

nek Haushofera do rasizmu i antysemityzmu wynikał nie tylko z tego, że jego żona miała ojca Żyda, a wśród przyjaciół miał wielu Żydów, Japończyków, Chińczyków, Hindusów czy Rosjan. Przyczyna była znacznie głębsza i wiązała się z jego wizją przebudowy świata. Nie dzielił ludzi według rasy, religii, narodowości czy pochodzenia społecznego. Podchodził do tych spraw obojętnie, zaś szukanie czystości rasowej było dla niego absurdalnym przedsięwzięciem. Interesowały go kwestie rywalizacji i zmagania państw o dominację i panowanie. Głównym celem, któremu służył, było uzyskanie przez Niemcy pozycji wielkomocarstwowej i utworzenie rozległej terytorialnie konstelacji geopolitycznej korzystnej dla Niemiec. Do tego programu podchodził pryncypialnie i bezwzględnie i zgodnie z tym założeniem dzielił państwa na wrogie lub przyjazne. Irracjonalne poglądy rasistowskie traciły w takiej sytuacji wszelki sens poznawczy i polityczny.

W miarę upływu czasu różnice między poglądami geopolitycznymi Hitlera i Haushofera pogłębiały się. Dotyczyły one zarówno kwestii strategicznych, jak i taktycznych. Haushofer podobnie jak kanclerz Otto von Bismarck był przeciwnikiem konfliktu z Rosją, a nawet dążył do sojuszu niemiecko-rosyjskiego. Obawiał się, że Hitler wciągnie Niemcy do wojny z Rosją, która zakończy się klęską. Tego typu scenariusz pogrzebie ostatecznie idee kontynentalnego państwa eurazjatyckiego położonego między Atlantykiem a Pacyfikiem. Dostrzegał również awanturnictwo polityki hitlerowskiej, która przy ograniczonych środkach zmierza do maksymalistycznych celów. Osobisty stosunek Haushofera do Hitlera był złożony. Traktował go z jednej strony jako niedouczonego parweniusza, z drugiej zaś doceniał jego siłę woli i żelazną konsekwencję przy realizowaniu zamierzeń. W miarę upływu czasu dostrzegał coraz wyraźniej, że Hitler musi doprowadzić Niemcy do katastrofy. Ostatnia rozmowa między Hitlerem a Haushoferem miała miejsce 8 XI 1938 r. Rozmówcy nie doszli do porozumienia i nastąpiło ostateczne rozstanie. Hitlerowski program zburzenia ładu europejskiego poprzez zaimprovizowane wojny przynosił tylko doraźne sukcesy, a w zasadzie według Haushofera coraz mocniej integrował i wzmacniał front antyniemiecki. Niemcy były wówczas za słabe, aby pokonać mocarstwa zachodnie³. Pozytywnie odniósł się Haushofer jedynie do późniejszego paktu niemiecko-sowieckiego z sierpnia 1939 r. Miało to porozumienie chwilowy charakter koniunkturalny i nie mogło zmienić niekorzystnej sytuacji III Rzeszy zagrożonej walką na froncie zachodnim i wschodnim. Dlatego atak Hitlera na ZSRR potraktował jako początek katastrofy geopolitycznej Niemiec.

³ Niezbyt konsekwentna była postawa Haushofera wobec zdobyczy terytorialnych Hitlera w okresie 1938–1941. Przed każdą nową agresją był pewien obaw i przestrzegał przed awanturczymi posunięciami militarnymi. Czuł respekt przed potęgą Wielkiej Brytanii. Wbrew jego przewidywaniom Hitler błyskawicznie zajął Polskę, Belgię, Holandię, Francję, Danię i Norwegię, a następnie podporządkował sobie prawie cały Półwysep Bałkański. Po każdym spektakularnym zwycięstwie Haushofer aprobował decyzję polityczną Hitlera i wskazywał, że sprawcą tych wydarzeń jest Churchill, który nie jest w stanie pogodzić się z mocarstwową potęgą lądową Niemiec na kontynencie europejskim.

Pozycja osobista Haushofera uległa także pogorszeniu po ucieczce Hessa do Wielkiej Brytanii 10 V 1941 r. Naziści podejrzewali Haushofera o współudział w tym zaskakującym projekcie, co nie było jednak zgodne z prawdą. W latach wojny Haushofera izolowano i traktowano nieufnie, zwłaszcza po nieudanym zamachu na Hitlera w lipcu 1944 r. Jego syn Albrecht należał do grupy oficerów organizujących zamach. Po klęsce spiskowców Albrecht ukrywał się przez kilka miesięcy, został jednak 7 XII 1944 r. ujęty przez gestapo i 23 IV 1945 r. rozstrzelany. Wiadomość o śmierci syna dotarła do Haushofera po kilku tygodniach. Po kapitulacji III Rzeszy angielskie władze okupacyjne potraktowały Haushofera jak zbrodniarza wojennego. Był wielokrotnie przesłuchiwany i grożono mu procesem sądowym. W końcu sprawa została umorzona ze względu na wiek uczonego, jego stan zdrowia oraz interwencje geografów zachodnich. Wezwano go jedynie do Norymbergi na zorganizowaną przez Trybunał konfrontację z Hessem, która jednak nie przyniosła oczekiwanych przez prokuratorów alianckich rezultatów ze względu na niepoczytalność tego ostatniego. Śmierć ukochanego syna, klęska Niemiec wiążąca się z utratą prowincji wschodnich oraz pełne załamanie psychiczne stało się przyczyną podjęcia przez Haushofera i jego żonę Marthę decyzji o samobójstwie. Po zażyciu trucizny w dniu 10 III 1946 r. wspólnie zakończyli życie.

Dorobek twórczy Haushofera jest bardzo obszerny. Składa się z 40 tomów, w których znajduje się około 400 większych lub mniejszych opracowań naukowych. Niewątpliwie Haushofer był jednym z prekursorów i czołowych twórców nacjonalistycznej i imperialistycznej geografii niemieckiej. Stworzył całą szkołę naukową głoszącą hasła wielkomocarstwowości i hegemonii Niemiec w Europie i na kontynencie eurazjatyckim. Są to fakty bezsporne, które należy ocenić nad wyraz krytycznie. Niemniej jego wkład do rozwoju geografii politycznej i geopolityki jest wyjątkowy i zasługuje na podziw i uznanie.

Wiedza o dokonaniach twórczych Haushofera wśród polskich badaczy była niewielka i nieco zmitologizowana⁴. Mówi się o nim jako reprezentancie sił imperialistycznych i ekspansjonistycznych (co jest w dużym stopniu prawdziwe) oraz ojcu duchowym nazizmu (co jest nieprawdziwe). Interesujące fakty z jego biografii też nie są znane. W najbardziej popularnych podręcznikach geografii politycznej S. Otoka (2003) oraz Z. Rykla (2006) informacje o Haushoferze są kilkudzaniowe. Trochę więcej o osiągnięciach naukowych Haushofera znajdziemy w książkach L. Moczulskiego (1999) oraz C. Jeana (2003). Kilka artykułów Haushofera przetłumaczono na język polski (*Przestrzeń...*, 2000), ale nie

⁴ Ze zrozumiałych względów bezpośrednio po wojnie oceniano go w Polsce jednostronnie i niezupełnie trafnie. Jako przykład można podać cytaty z jednej z książek: „*Haushofer (...) najchętniej rozważał sprawy Europy i niemieckiej ekspansji. Szczególnie zapalił się do planów hitleryzmu. Podjudzał do aneksji Czechosłowacji oraz do wojny z Polską i ze Związkiem Radzieckim*” (Litwin, 1956, s. 61). Podobnie skrajnie negatywne stanowisko wobec Haushofera zawarto w artykule M. Hirszowicz (1955).

zostały dostrzeżone i nie wzbudziły zainteresowania⁵. We współczesnej Rosji natomiast dorobek publikacyjny Haushofera jest bardzo znany i poddany ocenie (Dugin, 1999). Najważniejsze prace zostały przetłumaczone na język rosyjski i poddane wnikliwej interpretacji (Haushofer, 2001). Mniejszą popularnością cieszy się Haushofer w literaturze anglojęzycznej, uważany za szowinistycznego myśliciela, którego poglądy całkowicie się zdezaktualizowały (ciekawe pozycje anglojęzyczne zawierające jego biografię to: Dorpalen, 1984; Diner, 1999 i Wolkersdorfer, 1999). W niemieckiej literaturze politycznej i geograficznej dorobek twórcy Haushofera oceniany jest na ogół krytycznie. Zwłaszcza odnosi się to do jego koncepcji reorganizacji geopolitycznej świata. Cenną pozycją o dokonaniach Haushofera jest dzieło F. Ebelinga (1994).

Prezentując wybrane osiągnięcia twórcze Haushofera należy zwrócić uwagę na fakt, że formułowane przez niego koncepcje były dalekie od precyzji. Miały zazwyczaj charakter rozważań czy luźnych refleksji, a teksty zawierały liczne dygresje historyczne i geograficzne. Haushofer był bardziej humanistą niż reprezentantem nauk ścisłych, każdy jego wywód jednak ujawniał erudycję i mądrość. Do ostatecznych wniosków dochodził mozolnie, rozpatrując obok ważnych kwestii wiele drugorzędnych. Dlatego jego przemyślenia przybierają formę propozycji i hipotez, bardziej ideowych niż naukowych. Niemniej odegrały one przełomową rolę w rozwoju nauk geopolitycznych.

W krótkim opracowaniu nie da się przedstawić całości jego dokonań; są one tak obszerne i wielowątkowe, że wymagałyby osobnej książki. Dlatego w niniejszym przeglądowym artykule bardziej zreferuje się poglądy Haushofera na świat niż ocenia jego dorobek naukowy. Liczne hipotezy Haushofera uległy dezaktualizacji, niemniej niektóre stwierdzenia są nadal interesujące. Kolejno będą przedstawione jego bardziej znane koncepcje ideologiczne. Zajmował się głównie problemami strategicznymi o skali kontynentalnej. Zainteresowanie Haushofera Polską było niewielkie, pomimo to zajmując się kwestiami niemieckorosyjskimi, prezentował swoje stanowisko wobec Polski, które tu przypominano. W odróżnieniu od Rosji, gdzie Haushofer cieszy się olbrzymią popularnością nawet większą niż w Niemczech, wiedza polskich geografów o tym niemieckim geopolityku jest w dużym stopniu zdeformowana.

⁵ Dopiero ostatnio koncepcje geopolityczne Haushofera zostały omówione i skomentowane w trzech cennych opracowaniach polskich badaczy (Klin, 2008; Macała, 2008, 2009). Dzięki nim można poznać osiągnięcia twórcze tego wielkiego niemieckiego geografa i geopolityka. Nie zachodzi potrzeba podawania powtórnie licznych informacji, które znalazły się w obiegu naukowym. Z tego powodu wybrano również odmienną konwencję prezentacji w odniesieniu do wizji, przemyśleń, a przede wszystkim drogi życiowej Haushofera. Było to zadanie złożone, gdyż dorobek publikacyjny Haushofera jest bardzo obszerny i kontrowersyjny. Należy on do tych wielkich myślicieli i kreatorów oryginalnych idei, którzy zawsze będą obiektem fascynacji i jednocześnie ostrej krytyki. Dlatego można go oceniać z bardzo różnych punktów widzenia. W stosunku do dwóch wymienionych autorów uwzględniono bardziej szczegółowo jego stanowisko wobec zachodzących wydarzeń politycznych. Natomiast pominięto te kwestie, które zostały opisane i zinterpretowane we wspomnianych artykułach. Zawierają one ponadto bogatą bibliografię niemieckojęzyczną (Klin, 2008; Macała, 2008). Dodatkowe informacje merytoryczne i bibliograficzne zawiera opracowanie drugiego z wymienionych autorów (Macała, 2009).

Koncepcja nowego porządku geopolitycznego

Wspomniano już, że Haushofer przebywał kilka lat w Japonii. Zafascynowała go historia i geografia tego kraju, poznał też mentalność i umysłowość Japończyków. Wielokrotnie spotykał się z często używanym w tym państwie pojęciem „nowego porządku”. Oznaczało ono, że Japonia, stając się mocarstwem, wysuwa wyraźnie sprecyzowane postulaty, zmierzające do nowej organizacji politycznej obszarów leżących w pobliżu wysp japońskich. Zakładano, że w bliższej lub dalszej perspektywie terytoria te muszą zostać podporządkowane imperialnej Japonii. Przewidywano, że realizacja planów aneksyjnych może wywołać perturbacje międzynarodowe i zagrozić konfrontacją. Stającą się potęgą Japonia zamierzała opanować wybrzeże chińskie z Mandżurią i południowo-wschodnią Azję wraz z wyspami na Pacyfiku. W przyszłości miał być ustalony nowy ład geopolityczny we wschodniej Azji – jeśli więc nie drogą małych wojen, to za cenę konfliktu z wielkimi mocarstwami. Takie ryzyko należy podjąć, gdyż musi zostać ustalony nowy porządek geopolityczny satysfakcjonujący uzasadnione ambicje wielkiego narodu japońskiego. Byłoby to korzystne nie tylko dla Japonii, ale również dla obszarów podbijanych, które uzyskają pomoc ekonomiczną i technologiczną. Dzięki wsparciu cywilizacyjnemu nastąpi ich rozwój polityczny i gospodarczy, a w ostatecznym rezultacie ulegnie całkowitej zmianie geopolitycznej strefa zachodniego Pacyfiku.

Po powrocie do Niemiec Haushofer głęboko przejęty tą argumentacją wprowadza w publiczny obieg pojęcie nowego porządku (*neue Ordnung*). Popularyzuje go w swoich książkach, artykułach i licznych wypowiedziach,⁶ które nabierają charakteru apelu wzywającego do zmiany istniejącego ładu światowego. Są całkowicie pozbawione naukowości – nie tylko brak im podbudowy teoretycznej i precyzji metodologicznej, ale odznaczają się banalnym werbalizmem i woluntaryzmem. Nie można ich jednak ignorować – te demagogiczne hasła uruchomiły rewolucyjne procesy polityczne, które wbrew intencjom ich czołowego animatora doprowadziły do nieoczekiwanych skutków, zmieniając geopolityczny obraz świata.

Poglądy wygłaszane przez Haushofera trafiały na wyjątkowo sprzyjające warunki i stały się popularne. Naród niemiecki, upokorzony przegraną wojną i dyktatem wersalskim, z nadzieją oczekiwał na radykalną zmianę sytuacji. Dla ekipy hitlerowskiej pojęcie było bardzo przydatne i zostało maksymalnie wykorzystane w propagandzie. Wielokrotnie powtarzano, że Niemcy zostały skrzywdzone, a wprowadzone przez mocarstwa zachodnie nowe granice polityczne

⁶ Idee związane z koniecznością wprowadzenia nowego ładu geopolitycznego w Europie i na świecie przewijają się w wielu książkach i artykułach Haushofera. Zwłaszcza mocno są uwypuklone w jego pracach opublikowanych w latach 1930. (Haushofer, 1932, 1934a, b, 1937, 1943; Haushofer i Fochler-Hauke, 1937; Haushofer, 1979).

są niesprawiedliwe. Populistyczne hasła stały się podstawą do tworzenia rozmaitych projektów postulujących likwidację skutków przegranej przez Niemcy wojny. Chodziło głównie o zmobilizowanie i zintegrowanie zdeorientowanego społeczeństwa niemieckiego. Obarczenie winą świata zachodniego służyło konsolidacji sił politycznych zmierzających do odtworzenia potęgi Niemiec. Poglądy wygłaszane przez Haushofera o wrogim świecie anglosaskim oraz o konieczności wyrównania krzywd uczynionych Niemcom stały się motywem przewodnim propagandy państwowej III Rzeszy. Zapowiedzi nowego porządku zaproponowane przez Haushofera zostały podjęte i wprowadzone w życie przez Hitlera. W jego kolejnych przemówieniach przybrały formę zapowiedzi budowania lepszego świata. Pomimo że były to miraże pozbawione wszelkich konkretów, zostały przyjęte z aprobatą i zrozumieniem przez naród niemiecki.

Twierdzono, że dwa mocarstwa morskie (Wielka Brytania i Stany Zjednoczone) są kierowane przez międzynarodową plutokrację, powstały na bazie nierównoprawnego handlu, kolonializmu i grabieży. Zagwarantowały sobie dominację nad światem, wyzyskując Europę, Azję i Afrykę. Dyskusyjną tezę o negatywnym nastawieniu mocarstw zachodnich do Niemiec wykorzystano do celów politycznych – do zdeprecjonowania przeciwników politycznych i podważenia postanowień traktatu wersalskiego. Głoszono, że był on dla Niemiec tak surowy, gdyż chodziło o ich zmarginalizowanie i zwasalizowanie. Dlatego oderwano od Rzeszy Alzację i Lotaryngię, prowincję poznańską i pomorską oraz wschodnią część Górnego Śląska. Niemcy zostały obciążone reparaściami, niszczącymi ekonomikę kraju. Wprowadzony przez mocarstwa morskie porządek polityczny nie opiera się na moralności i etyce, lecz na sile politycznej i militarnej. Sprecyzowana przez Haushofera ocena sytuacji była niezmiernie uproszczona, ale łatwa do zaakceptowania przez ówczesne społeczeństwo niemieckie i stała się punktem wyjścia do opracowania rewindykacyjnych propozycji zmierzających do całkowitej reorganizacji sytuacji geopolitycznej świata. Na miejsce kosmopolitycznego ładu ustalonego przez mocarstwa morskie należy wprowadzić porządek zgodny z interesem państw kontynentalnych. Sojusz eurazjatycki grupujący państwa lądowe od Renu po Pacyfik jest w stanie zmarginalizować siłę mocarstw zachodnich. Współpraca będzie się opierać na ideach tradycyjnych, antyliberalnych i narodowo-socjalistycznych. Cywilizacja kontynentalna, której bliskie jest przywiązanie do ziemi, mistycyzm i egalitaryzm jest w stanie pokonać cywilizację morską, w której jedyną wartością jest pragmatyzm i pieniądz.

Nie wnikając w słuszność tych demagogicznych sformułowań należy stwierdzić, że Haushofer poprzez nowy układ sojuszków zamierzał zmienić dotychczasowy porządek świata. Zarysowany program jest w licznych jego opracowaniach wyjaśniany. Zamierzenia ogólne są uzupełniane propozycjami dotyczącymi szczegółowych kwestii europejskich. Postulatem wstępnym jest rewizja ówczesnych rozgraniczeń politycznych i powrót do granic niemieckich z 1914 r. Te jednak żądania Haushofera w pełni nie satysfakcjonują. Na rozległych

obszarach Europy Środkowo-Wschodniej znajduje się liczna mniejszość niemiecka. Ma ona niekwestionowane prawo wyrażania swej opcji i połączenia się z Wielką Rzeszą Niemiecką. Haushofer wielokrotnie twierdził, że w nowych uwarunkowaniach geopolitycznych małe państwa germańskie tracą rację bytu, a warunkiem zapewnienia ładu politycznego jest wspólnota wszystkich narodów germańskich pod egidą największego z nich. Głoszony plan działania był od początku utopijny i niebezpieczny. Nowy porządek projektowany przez Haushofera, a po istotnej modyfikacji przyjęty do realizacji przez Hitlera, zmierzał do zburzenia światowego pokoju. Nie było bowiem możliwe wprowadzenie w życie tak maksymalistycznego programu geopolitycznego bez nowej wojny, do której prowadzenia III Rzesza nie dysponowała odpowiednią siłą militarną. Propozycja nowego porządku okazała się nie tylko awanturniczym, ale i zbrodniczym pomysłem. Podjęta próba jej realizacji zakończyła się dla Haushofera osobistym dramatem, zaś dla Niemiec totalną katastrofą geopolityczną.

Koncepcja światowych panregionów

Tworząc koncepcje panregionów, czyli nowego geopolitycznego podziału świata, Haushofer nawiązuje do wiedzy historycznej, geograficznej i filozoficznej. Według jego opinii w ciągu kilku tysięcy lat rozwoju cywilizacji człowieka pojawiło się wiele uniwersalnych ideologii zmierzających do zjednoczenia świata (przypomina to o posłaniu ewangelicznym: „idźcie i nauczajcie wszystkie narody”, któremu był wierny przez wieki Watykan). Zaznacza, że współczesnemu apele II i III komunistycznej Międzynarodówki analogicznie wzywają do ideologicznej integracji świata ponad wszelkimi podziałami politycznymi. Haushofer porównuje te ideologiczne krucjaty do wielkich imperiów, które powstały w wyniku podbojów (perskie, macedońskie, rzymskie, mongolskie, iberyjskie, brytyjskie). Te ostatnie nie spełniają warunków, jakie powinny spełniać panregiony, wszystkie bowiem miały oblicza militarne i imperialne. Nie kierowały się ideami duchowymi, lecz dążnością do pokonania wroga i osiągnięcia korzyści terytorialnych lub ekonomicznych. Podstawą panregionów (*panidei*)⁷ musi być koncepcja bardziej uniwersalna, o klarownym celu misjonarskim, oparta bardziej na wartościach kultury (*kultursendungen*) niż na sile zbrojnej⁸.

Po wyjaśnieniu tej istotnej kwestii przechodzi do przedstawienia głośniejszej wówczas idei pangermanizmu, ruchu politycznego, którego był aktywnym orę-

⁷ W wersji niemieckojęzycznej „panregiony” to tzw. „panidee”. Mają one charakter czysto terytorialny i w polskiej literaturze przedmiotu przyjęto nazwę panregiony (Jean, 2003, s. 73; Moczulski, 1999, s. 19).

⁸ Dzielnąc świat na panregiony, Haushofer nawiązuje do wielu swoich poprzedników, którzy dokonywali różnorodnych delimitacji. Wspomina o R. Coudenhove-Kalergim, twórcy ruchu paneuropejskiego (Eberhardt, 2007). Między innymi przytacza tu jego podział świata na pięć wielkich wspólnot terytorialnych (Paneuropa, Panamerica, Brithbundes Reich, Russischbundes Reich, Ostasien). Do prekursorów tworzenia związków terytorialnych o zasięgu kontynentalnym zalicza prezydenta Stanów Zjednoczonych Jamesa Monroe, który w 1823 r. sformułował zasady panamerykanizmu.

downikiem⁹. Reprezentanci tego ruchu proponowali zjednoczenie w jednym państwie wszystkich bliskich sobie językowo i kulturowo narodów germańskich. Koncepcja ta według Haushofera ma cel idealistyczny; nie jest agresywna wobec otoczenia i może przynieść jedynie pozytywne konsekwencje dla Europy. Spełnia więc wymogi panregionu. Nie trzeba specjalnie udowadniać, że w tym rozumowaniu jest dużo hipokryzji i fałszu. Warto też wspomnieć, że w ramach terytorium „germańskiego” znajdują się obszary o znikomym odsetku ludności niemieckiej (np. Wielkopolska czy kraje Bałtyckie); (Haushofer, 1931).

Punktem wyjścia do ogólnej analizy geopolitycznej jest zaprezentowanie relacji między potencjalną „Panazją” „Eurazją” i „Paneuropą”. Te trzy hipotetyczne panregiony obejmują olbrzymi kontynent położony między Pacyfikiem a Atlantykiem, w którym Europa jest półwyspem wrzynającym się w morze. Haushofer zwraca uwagę, że podział tego superkontynentu na części zawsze może budzić zastrzeżenia, dlatego istnieją różne poglądy i koncepcje zorganizowania tego rozległego terytorium. Nawiązuje do koncepcji zwolennika koncepcji kontynentalnej Halforda Mackindera, który dzieli Eurazję na tzw. „Heartland” (serce kontynentu) oraz strefę wewnętrzną. To tu usytuowana jest „oś historii” lub „sworzeń geopolityczny”, z którego wychodziły największe ekspansje w dziejach świata. Bardziej niż koncepcje Mackindera przemawiają do Haushofera poglądy rosyjskich zwolenników eurazjatyizmu., dlatego rozpoczyna od wydzielenia nie Panazji czy Paneuropy, lecz Eurazji, gdyż Ural nie stanowi właściwego rozgraniczenia. Haushofer widzi jedność obszaru między Mandzurią a Karpatami. Pomimo wielkich ruchów migracyjnych zachodzących w ciągu ubiegłych wieków istnieje wyraźna wspólnota kulturowo-geograficzna, która spaja to wielkie terytorium. Wyznacza dwie granice zachodnie tzw. Eurazji. Jedna z nich przebiega od Zatoki Ryskiej do Albanii, druga zaś od jeziora Onega do ujścia Dniestru, w tym że centralna Ukraina należy do Paneuropy, a nie do Eurazji. Wydzielona Paneuropa daleka jest od jedności. Wiele pisze na temat tzw. Zwischen-europy lub Mitteleuropy – regionu położonego na styku wielkich kultur, stale narażonego na agresję ze strony ludów wschodnich; jego przynależność do Paneuropy jest zawsze zagrożona.

Panazja nie obejmuje całego kontynentu azjatyckiego, gdyż jej północna część należy w całości do ZSRR. Południowa i wschodnia Azja jest narażona na agresję z północy, natomiast od południowej flanki dezintegrowana jest przez Brytyjczyków. Dotyczy to zwłaszcza Indii i Bliskiego Wschodu. Wielką rolę w Panazji może odegrać Japonia, należąca jednocześnie do Panazji oraz Panregionu Pacyfiku. Jest ona w stanie opanować Filipiny, Indonezję, Malaje oraz krąg kulturowy mongolsko-mandzurski. Na kontynencie azjatyckim występuje

⁹ Wyrazicielem ideologii pangermanizmu był tzw. Związek Pangermański działający w okresie 1891–1939, zrzeszający wielu parlamentarzystów, uczonych, wojskowych itp. Do jego czołowych przedstawicieli należeli między innymi twórcy geopolityki: Niemiec Friedrich Ratzel i Szwed Rudolf Kjellen.

wiele krzyżujących się panregionów, związanych z ideą panarabską, panislamską, panindyjską i panchińską. Wszystkie one są za słabe do stworzenia jednolitej Panazji. Najważniejszym jednak zadaniem determinującym przyszłość jest stabilizacja na kontynencie eurazjatyckim, gdyż zamieszkuje tam 3/4 ludności świata. Dlatego właściwe rozwiązanie dylematów geopolitycznych na linii Panazja–Eurazja–Paneuropa jest warunkiem stabilizacji i rozwoju wielu krajów i narodów.

Haushofer wprowadza pojęcie „panorganizacji”, które często stosuje przy wyjaśnianiu kwestii ogólnych i szczegółowych. Rozumie przez ten termin wprowadzenie porządku (ładu) geopolitycznego poprzez tworzenie większych jednostek politycznych i likwidację państw małych i średnich.

W dalszych rozważaniach Haushofer rozszerza analizę terytorialną i zastanawia się nad znaczeniem Panaafryki, Panameryki i Panaustralii. Podkreśla, że są to panregiony peryferyjne wobec Azji, która była kolebką wielkich procesów integracyjnych (*Zusammengasung*), gdyż na niej tworzyły się ekspansywne imperia. Panaustralia ma znaczenie drugorzędne i jest uzależniona od wspólnoty Panpacyficznej. Koncepcja zjednoczenia Ameryki jest uzależniona od potęgi Stanów Zjednoczonych. Panafryka została podzielona w XIX w. przez imperia europejskie. Zwraca uwagę na linię południkową, łączącą Kair z Kapsztadem, która po aneksji kolonii niemieckich przez Wielką Brytanię stała się potencjalną osią integracyjną. Najwięcej interesują go połączenia komunikacyjne między Panregionami oraz w ramach Panregionów. Analizuje je z punktu widzenia historycznego, geograficznego i politycznego. Równocześnie rozpatruje obszary stykowe, na których powstają idee wspólnot ideologicznych (np. panarabizm lub panislamizm). Według jego oceny projekty panregionów szybciej się krystalizowały w Nowym Świecie (panamerykanizm, panafrorykanizm) niż w Starym Świecie. W przyszłości należy oczekiwać silniejszych procesów integracyjnych w Azji, a zwłaszcza między Azją a Ameryką. Stawia wyraźną tezę o kształtowaniu się Panregionu Pacyfiku, w którym wiodącą rolę odgrywają Japonia i Stany Zjednoczone. Przewidywał początkowo, że w konfrontacji tych dwóch państw wygrają Stany Zjednoczone, później zaś, gdy Japonia stała się sojusznikiem III Rzeszy, stawiał na nią. Opanowanie strefy Pacyfiku przez jedno państwo zmieni układ geopolityczny świata. Tak jak przez stulecia większą rolę geopolityczną odgrywał Atlantyk, tak w przyszłości nastąpi era Pacyfiku (Haushofer, 1938).

Wspomniane rozważania jeszcze raz konfrontuje z koncepcjami Mackindera o cywilizacji morskiej i cywilizacji kontynentalnej. Według nazewnictwa Haushofera można mówić o rywalizacji panregionów kontynentalnych (Tellurokracja) i morskich (Talasokracja). Dawniej wojny toczyły się o panowanie nad lądami, w przyszłości zaś ważniejsza będzie kontrola nad szlakami morskimi. Nawiązuje tutaj do prac geopolityków niemieckich H. Lautensacha i J. Märza. Przypomina koncepcję światowego oceanu, na którym znajduje się jedna duża wyspa (Eurazja) i kilka mniejszych (np. Ameryka lub Australia). Państwa nie-

posiadające długiego wybrzeża morskiego zostają izolowane od świata. W związku z tym przewiduje zagrożenie pozycji Niemiec¹⁰. Istnieje bowiem możliwość utworzenia blokady morskiej, co miało miejsce w latach I wojny światowej.

W zakończeniu swoich rozważań o panregionach Haushofer stawia tezę o zmniejszaniu się liczby małych panregionów na rzecz panregionów o zasięgu kontynentalnym lub światowym. Do tej pory miały one charakter równoleżnikowy. Można oczekiwać, że mogą pojawić się panregiony o usytuowaniu bardziej południkowym. W jednej z ostatnich prac (1941) wymienia tylko cztery panregiony: Paneuropę, Panamerykę, Panrosję oraz region Panpacyfiku. Pierwszy z nich, tzn. Paneuropa, należy do wpływów Niemiec ze stolicą w Berlinie; składa się ona z Europy oraz Bliskiego Wschodu z Turcją i Półwyspem Arabskim. Region Panrosji obejmuje europejską Rosję z Białorusią i Ukrainą, zachodnią i wschodnią Syberię, Iran, Afganistan i cały Półwysep Indyjski. Do regionu Panpacyfiku włącza Chiny z Tybetem i Mandzurią, rosyjski Daleki Wschód, Azję Południowo-Wschodnią, Australię z Nową Zelandią i wyspami na Pacyfiku. Cały ten wielki obszar zalicza do strefy wpływów Japonii. Cały kontynent panamerykański miał stać się obszarem uzależnionym od Stanów Zjednoczonych.

Po rozpoczęciu wojny niemiecko-sowieckiej w kolejnej ze swych delimitacji świata Haushofer likwiduje Panrosję i jej obszar włącza do strefy wpływów Niemiec i Japonii. W miarę upływu lat oddala się od kryteriów geograficznych i przyjmuje za podstawę czynniki polityczne. Odbiega więc od realiów na rzecz abstrakcyjnej ideologii.

Koncepcja geopolitycznego „trójkąta”

Główne zainteresowania Haushofera dotyczyły skali kontynentalnej i bloku eurazjatyckiego. Niemniej obserwował z dużym zaangażowaniem aktualne wydarzenia polityczne i poddawał je analizie i ocenie merytorycznej. Jako przykład można zreferować jego komentarz, który ukazał się po podpisaniu 27 IX 1940 r. paktu między Niemcami, Włochami i Japonią¹¹. Była to namiastka właściwego bloku, gdyż Włochy nie były w stanie zastąpić ZSRR. Niemniej były sygnałem, że Niemcy nie są osamotnione i prowadzą aktywną politykę mię-

¹⁰ Haushofer prawie zawsze ilustruje swoje rozważania licznymi dygresjami lub uzupełnieniami z zakresu historii. Niektóre są trafne, wiele z nich natomiast nie koresponduje z treścią i stanowi jedynie pokaz erudycji autora. Można podać tu jako przykład wywody Haushofera mające udowodnić, że Rzesza Niemiecka była eliminowana jako państwo morskie. Według jego wyliczeń Rzesza Niemiecka za panowania Hohenstaufów w XIII w. miała 5000 km linii brzegowej (wliczył tu Sycylię i Włochy), następnie w latach funkcjonowania powstałej w 1356 r. niemieckiej Hanzy – 3300 km. Aktualnie, czyli po I wojnie światowej, Niemcy mają niecałe 1000 km wybrzeża morskiego. Porównanie tych danych liczbowych miało udowodnić dyskusyjną tezę o ograniczonym i kurczącym się dostępie Niemiec do morza.

¹¹ Pełny tekst tego opracowania Haushofera został przetłumaczony na język polski i opublikowany (Haushofer, 2000), można więc poznać jego treść i skonfrontować z przedstawionym komentarzem. Oryginał tego artykułu zawiera dokumentacja: *Karl Haushofer – Eine geopolitische Dreiecks – Vollen-dung*, Zum 27. September 1940, s. 455–456.

dzynarodową. Ze względu na udział w nim trzech państw Haushofer nazwał ten pakt „trójkątem” i tak przyjęto go definiować¹². Na początku swoich wywodów Haushofer stwierdza, że blisko 50 lat dążył do realizacji tego porozumienia i z tego powodu jest usatysfakcjonowany. Nie jest to ściśle i wiadomo, że jego rola była minimalna. Następnie twierdzi, że podpisany pakt trójstronny Rzym–Berlin–Tokio jest jednym z najważniejszych wydarzeń historycznych. Można też do tego podchodzić sceptycznie, podobnie jak do stwierdzenia, że pakt ten nie zakłóci porządku międzynarodowego i nie jest skierowany przeciw Wielkiej Brytanii i ZSRR.

W następnej części opracowania Haushofer przechodzi do oceny mocy demograficznej i militarnej reprezentowanej przez trzy „wielkie potęgi” trójkąta. Dysponują one bowiem siłą 20 mln żołnierzy, 2 mln ton wyporności ma łącznie wspólna flota morska oraz łącznie posiadają 35 tys. samolotów. Według przytoczonych w tekście danych Wielka Rzesza Niemiecka obejmuje 682 tys. km² oraz 80 mln mieszkańców, doliczając zaś Protektorat Czech i Moraw oraz Generalne Gubernatorstwo jest to 107–109 mln ludzi. Imperium Włoskie z koloniami liczy 3940 tys. km² oraz 54–55 mln mieszkańców. Kolejny sygnatariusz paktu Cesarstwo Japońskie obejmuje 680 tys. km² oraz 102–104 mln mieszkańców. Doliczając zaś Cesarstwo Mandżurskie, Mongolię Wewnętrzną i część Chin, otrzyma się około 3,0 mln km². Drugi element potęgi państw paktu, o którym pisze Haushofer, to możliwość dostępu do otwartych oceanów i prowadzenia działań militarnych na morzu. Autor nie mógł nie zdawać sobie sprawy, że w konfrontacji z mocarstwami anglosaskimi jest to siła niewielka, niemająca szans na zwycięstwo. Niemniej tworzy fikcję, że te trzy słabo zintegrowane ze sobą państwa dysponują odpowiednią do zamierzeń potęgą geopolityczną. Opracowanie to ma bardziej charakter propagandowy niż naukowy. Nie znaczy to, że inne prace Haushofera reprezentują podobny poziom merytoryczny – w wielu studiach diagnostycznych wnioski są odpowiednio uzasadnione i autor wykazuje umiar¹³. Niestety przy ocenie bieżących wydarzeń politycznych często poddawał się złudzeniom, a własne marzenia traktował jak realną rzeczywistość. Koncepcja geopolitycznego „trójkąta” jest tu dobrym przykładem.

¹² Formalnie trójkąt szybko uległ likwidacji, gdyż 20 XI 1940 r. przystąpiły do niego Węgry, 23 XI Rumunia, a 24 XI 1940 r. Słowacja. Wszystkie jednak państwa uznały, że rolę wiodącą w Europie będą pełnić Niemcy, Japonia w Azji, zaś Włochy w basenie Morza Śródziemnego.

¹³ Do tych monumentalnych prac autorstwa Haushofera należy książka o granicach i ich znaczeniu w życiu państw i narodów (Haushofer, 1927) oraz liczne dzieła poświęcone Japonii i strefie Pacyfiku (Haushofer, 1930, 1941, 1944).

Koncepcja bloku kontynentalnego

Rozważania na temat panregionów i ich roli w teraźniejszości i przyszłości stały się dla Haushofera przesłanką teoretyczną i empiryczną do sformułowania wyraźnie sprecyzowanej koncepcji geopolitycznej, która była ukoronowaniem jego wieloletnich przemyśleń. Studia nad rolą kontynentu eurazjatyckiego w dziejach świata i ich potencjałem politycznym, demograficznym i gospodarczym doprowadziły w efekcie do zredagowania konkretnej propozycji sojuszu militarnego. W opracowaniu pt. *Die Kontinentalblock. Mitteleuropa–Eurasien–Japan* proponuje zawarcie geopolitycznego paktu między Berlinem (Mitteleuropa), Moskwą (Eurasien–Sovietunion) i Tokio (Japan)¹⁴.

Możliwości uformowania mocarstwa kontynentalnego przewidywał Mackinder w swoim klasycznym dziele. Jego wizja miała charakter teoretyczny i wskazywała, że w przyszłości nastąpi zjednoczenie kontynentu eurazjatyckiego, w następnej zaś fazie rozwojowej nastąpi konfrontacja tego supermocarstwa z mocarstwami morskimi. Wojna między „lądem” a „morzem” o panowanie nad światem jest nieunikniona i ona zdeterminuje przyszłość geopolityczną świata. Analogicznie zawsze myślał Haushofer i podobna była jego konkluzja. W prezentowanym opracowaniu tego rodzaju wizja teoretyczna doczekała się konkretyzacji politycznej. Różnica między poglądami Mackindera i Haushofera dotyczyła pozycji Niemiec na kontynencie eurazjatyckim. Mackinder wyraźnie bagatelizował rangę Niemiec. Uważał, że państwo o niewielkim terytorium, leżące na peryferiach Eurazji, daleko od centrum kontynentu, ma niewielkie szanse na odegranie istotnej roli w polityce światowej. Haushofer też wiedział o ograniczonych możliwościach Niemiec, usiłował to jednak przezwyciężyć drogą sojuszy i zręcznej polityki międzynarodowej. Przewidywał od dawna, że uzyskanie przez Niemcy pozycji wielkiego mocarstwa światowego będzie wymagało podjęcia strategicznej decyzji geopolitycznej.

Według Haushofera przed Niemcami stoi historyczny dylemat. Pierwszy wariant to związanie się z mocarstwami morskimi, drugi zaś to włączenie się w budowę wielkiego bloku kontynentalnego położonego między Pacyfikiem a Atlantykiem. Decyzja w tym zakresie musi być jednoznaczna i ostateczna, w przeciwnym razie Niemcy staną się przedmiotem a nie podmiotem światowej polityki, a ich terytorium stanie się obiektem konfrontacji obu stron i ulegnie wasalizacji. Rozważa w sposób wnikliwy konsekwencje wariantu morskiego i kontynentalnego. Wyraźnie stwierdza, że Niemcy są połączone z Zachodem więzami historii, obyczajów i kultury. Naród niemiecki tradycyjnie należał zawsze do Zachodu. Pomimo tej wspólnoty cywilizacyjnej świat anglosaski trak-

¹⁴ Ostatnio ukazał się artykuł o bloku kontynentalnym (Macała, 2009), który zawiera dodatkowe informacje o przemyśleniach twórczych Haushofera. Autor w sposób pogłębiony uwypuklił uwarunkowania polityczne, które wpłynęły na konieczność modyfikacji przez Haushofera jego koncepcji reorganizacji geopolitycznej świata.

tuje Niemcy jako przeciwnika politycznego. Odebranie kolonii morskich w traktacie wersalskim dowodziło, że mocarstwa zachodnie nie są gotowe dopuścić Niemiec na akweny morskie.

Diametralnie inaczej kształtują się relacje Niemiec ze Wschodem. Mieszkają tam narody o odmiennej kulturze, różniące się mentalnością i stylem życia. Preferują one inne niż Niemcy wartości ideologiczne i należą do innych światów cywilizacyjnych. Są to fakty niebagatelne, które utrudniają podjęcie ostatecznych decyzji politycznych.

Haushofer dokonuje następnie dokładnej analizy geograficznej. Udowadnia, że Niemcy stanowią integralną część kontynentu eurazjatyckiego. Na wschód od granic politycznych Rzeszy znajdują się obszary, które od kilkuset lat ciążyą do Niemiec, z liczną mniejszością niemiecką i terenami dogodnymi do kolonizacji. Stanowią one dla przeludnionych Niemiec zaplecze surowcowe i żywnościowe.

Niemcy poprzez swoją organizację, pracowitość i dyscyplinę są w stanie wprowadzić na te obszary postęp i wyższy standard życia. Orientacja na wschód (*Ostorientierung*) jest więc najbardziej logiczna i korzystna. Występują również liczne niebezpieczeństwa związane z agresywnością, nieobliczalnością i prymitywizmem wschodnich ludów eurazjatyckich. Myślał tu głównie o Słowianach.

Wybór strategicznego sojusznika jest trudny, gdyż Niemcy z Zachodem wiąże „krew”. Mieszkają tam ludzie należący do tego samego kręgu kulturowego. Związek ze Wschodem wynika z usytuowania terytorialnego państwa niemieckiego, czyli wzajemnej integracji i bliższym kontaktom sprzyja czynnik „ziemi”. Z jednej strony mamy do czynienia ze wspólnotą cywilizacyjną, z drugiej zaś ze wspólnotą geograficzną. Pewną rolę w rozumowaniu Haushofera odgrywała jego sympatia do Japonii. Zaprzyjaźniona z Niemcami Rosja stanie się równocześnie sojusznikiem Japonii. Układ Berlin–Moskwa–Tokio jest gwarantem powstania siły decydującej o losie świata. Wszelkie argumenty geopolityczne według Haushofera przemawiały za tym rozstrzygnięciem. Opcja kontynentalna – mimo zagrożeń – wydawała się bardziej korzystna od tej, którą mogły zaoferować mocarstwa morskie, była jednak ciągle nieosiągalnym mirażem, bowiem sojusz niemiecko-sowiecki wydawał się niemożliwy. Różnice ideologiczne były bardzo poważne i wzajemnie oba państwa oskarżały się o przygotowywanie agresji. Sytuacja polityczna diametralnie się zmieniła 23 VIII 1939 r., z chwilą zawarcia paktu między Ribbentropem a Mołotowem. Po agresji Niemiec na Polskę dwa państwa zachodnie (Francja i Wielka Brytania) wypowiedziały wojnę III Rzeszy Niemieckiej. Było wiadomo, że pomimo neutralności Stany Zjednoczone są po stronie przeciwników Niemiec. Mocarstwa morskie znalazły się de facto w stanie wojny z III Rzeszą. Po zawarciu kolejnego paktu sowiecko-niemieckiego (25 IX 1939) nastąpił okres ożywionej współpracy między Berlinem a Moskwą. Oba państwa twierdziły, że jest to porozumienie trwałe, oparte na wspólnych interesach strategicznych, mające tego samego przeciwnika. Dzięki pośrednictwu Niemiec nastąpiła normalizacja stosunków między Moskwą a Tokio.

Wizja Haushofera wydająca się do niedawna teoretyczną mrzonką stała się polityczną rzeczywistością. W tym przełomowym momencie ukazuje się opracowanie Haushofera o bloku kontynentalnym. Nabrało ono od razu dużego rozgłosu i zostało przyjęte z aprobatą w Berlinie i w Moskwie. Zaczyna się ono od stwierdzenia, że najważniejszym wydarzeniem współczesnej historii jest zjednoczenie polityczne Europy z centralną i wschodnią Azją. Równocześnie Haushofer oświadcza dobitnie, że to on właśnie przewidział i dążył konsekwentnie przez całe życie do jedności politycznej kontynentu eurazjatyckiego. Zjednoczenie to nie jest przypadkowe, nie jest też efektem działań pojedynczych polityków. Wynikało ono przede wszystkim z obiektywnych uwarunkowań i było uwieńczeniem naturalnych procesów geopolitycznych, jedynie przyspieszonych przez nieodpowiedzialną, imperialną politykę Anglii. W związku z tym przypomina i komentuje wypowiedzi niektórych polityków od przełomu XIX i XX w. (nie wymienia tu Hitlera). Ocenia politykę rosyjską i japońską. Zwraca uwagę, że proniemieckie nastawienie Moskwy ma długą tradycję i jest zgodne z interesami narodu rosyjskiego. Nie ma również istotnych sprzeczności między interesami Rosji i Japonii. To wszystko doprowadziło do uformowania się bloku kontynentalnego między Morzem Japońskim, Bałtykiem i Morzem Śródziemnym.

Haushofer z satysfakcją stwierdza, że powstały blok obejmuje olbrzymie terytorium i dysponuje wielkim potencjałem demograficznym. Dokonuje tu odpowiedniego podsumowania. Według przedstawionych wyliczeń Związek Sowiecki liczy 21,3 mln km², 13 tys. km linii brzegowej i 182 mln mieszkańców, Japonia ze swoimi zdobyczami obejmuje 2,0 mln km² i 140 mln ludności (nie uwzględniając jej sojuszników), III Rzesza Niemiecka z obszarami podporządkowanymi ma też zasoby demograficzne około 140 mln, plus sojusznicza Italia licząca 57–60 mln mieszkańców. W przypadku konsolidacji tego sojuszu Niemiec, ZSRR i Japonii mamy do czynienia z olbrzymią siłą geopolityczną i militarną, wobec której Anglia jest bezradna.

Porozumienie na linii Berlin–Moskwa–Tokio trwało w zasadzie od września 1939 r. do listopada 1940 r. i okazało się krótkookresową efemerydą. Zakończyła je wizyta Mołotowa w Berlinie. Dwaj sojusznicy nie doszli do porozumienia – dzieliło ich za wiele spornych problemów geopolitycznych. Nie byli skłonni do kompromisu i wzajemnych koncesji. Bezpośrednio po wizycie Mołotowa Niemcy po dyrektywie Hitlera z dnia 18 XII 1940 r. rozpoczęli przygotowania do planu „Fall Barbarossa”, zaś Stalin podjął też decyzję o napadzie ZSRR na Niemcy. Hitler okazał się sprawniejszy organizacyjnie i w dniu 22 VI 1941 r. rozpoczął agresję na ZSRR.

Był to kres wszelkich programów, które Haushofer przez wiele lat formułował. Zdał sobie doskonale sprawę z fiaska wszelkich planów związanych z tworzeniem bloku kontynentalnego. Według Haushofera napaść Hitlera na ZSRR była krokiem samobójczym i niedorzecznością geopolityczną. Nie było to jedynie podważenie zasadności jego koncepcji teoretycznej. Przewidywał, że

w tym konflikcie militarnym stroną przegraną będą Niemcy. Nie tylko tracą rangę mocarstwa, ale stają przed możliwością całkowitej degradacji politycznej i wyniszczenia demograficznego.

Przebieg pierwszych dni, tygodni i miesięcy wojny niemiecko-sowieckiej był dla Haushofera całkowitym zaskoczeniem. Nie spodziewał się tak dotkliwych porażek Armii Czerwonej i szybkiego opanowania Białorusi, Ukrainy i krajów bałtyckich. Uległ w tym czasie propagandzie niemieckiej, która głosiła o zbliżającej się katastrofie militarnej ZSRR. W takiej sytuacji powstała możliwość wyłączenia czynnika rosyjskiego z polityki kontynentalnej. Pojawiło się niebezpieczeństwo pustki geopolitycznej, względnie opanowania centralnej części kontynentu eurazjatyckiego przez mocarstwa anglosaskie. W takiej sytuacji jedynym rozwiązaniem wg Haushofera byłby podział tego obszaru między Niemcy i Japonię. Okazało się, że to, co stało się bezpośrednio po 22 VI 1941 r., było tylko epizodem historycznym. Klęska armii hitlerowskiej pod Moskwą, a następnie pod Stalingradem i Kurskiem zmusiła Haushofera do porzucenia całkowicie utopijnych projektów. Od tego momentu przewidywania Haushofera były coraz bardziej katastroficzne. Wiedział już dobrze, że Niemcy nie są w stanie pokonać koalicji antyhitlerowskiej. Wojna prowadzona na dwóch frontach musiała zakończyć się spektakularną klęską. Wyrażał tę opinię wśród swoich najbliższych przyjaciół. Władze nazistowskie podchodziły do niego z coraz większą nieufnością, a po zamachu na Hitlera znalazł się w grupie osób podejrzanych o uczestnictwo w spisku. Zlikwidowano prowadzone przez niego przez dwadzieścia lat pismo *Die Zeitschrift für Geopolitik*. Wszelkie marzenia i zamierzenia, którym poświęcił życie, mające doprowadzić Niemcy do rangi wielkiego mocarstwa, uległy unicestwieniu.

Ostatecznym rezultatem pięcioletnich zmagania o panowanie nad światem, z czym się wiązała klęska Niemiec, Japonii i Włoch było utworzenie bloku kontynentalnego rozciągającego się od Łaby po Pacyfik. Niepodważalną i niekwestionowaną władzę nad tym olbrzymim obszarem eurazjatyckim objęła Moskwa. Rozpoczęła się długotrwała konfrontacja ze światem atlantyckim, czyli mocarstwami morskimi. W tym sensie wizja Haushofera w pełni się urzeczywistniła. Wymagało to jednak zdruzgotania potęgi niemieckiej i powstania sowieckiego supermocarstwa.

Opinie Haushofera o Polsce

W obszernym dorobku publikacyjnym Haushofera niewiele można znaleźć na temat Polski i Polaków, a jeśli coś jest, to ma wydźwięk krytyczny, względnie wrogi. Haushofer uważał Polskę za wyraźne „nieporozumienie” geopolityczne, przeszkodę dla pozytywnych stosunków Rosji z Niemcami. Wiadomo, że był zawsze aktywnym orędownikiem porozumienia między Berlinem a Moskwą i przeciwnikiem istnienia niewielkich państw. Podział ziem polskich wydawał

mu się rozwiązaniem nieuniknionym i optymalnym. Sądził, że kwestia przyszłości Polski powinna być w kompetencji Rosji i Niemiec. Zdawał sobie jedynie sprawę z trudności ustalenia wspólnych granic, które satysfakcjonowałyby dwa wielkie narody (rosyjski i niemiecki). Problem mniejszości polskiej usytuowanej na pograniczu rosyjsko-niemieckim był jego zdaniem kłopotliwy, ale rozwiązalny¹⁵, bez żadnych wrogich planów wobec ludności.

Oceniał krytycznie wiele posunięć Hitlera. Jedyne pakt między Ribbentropem a Mołotowem potraktował jako decyzję racjonalną, logiczną i zgodną z interesami obu stron, stanowiącą gwarancję długotrwałego pokoju we wschodniej części Europy. Był on koniecznością geopolityczną, gdyż Polska wybrała „wariant atlantycki” i stała się zakładnikiem imperialnej polityki Francji, a zwłaszcza Anglii. Wyraźnie udowodniał, że Zachód nie będzie Polski bronił wbrew interesom dwóch największych narodów europejskich. Lawirując między Wschodem a Zachodem Polska prowadziła bezmyślną, samobójczą politykę, która doprowadziła ją do upadku¹⁶. Porozumienie niemiecko-sowieckie z końca września 1939 r. unormowało sytuację i zagwarantowało stabilizację w Europie.

W jednej z książek monograficznych poświęconej geopolityce rozgraniczeń terytorialnych Haushofer rozpatruje kwestie granicy polsko-niemieckiej ustalonej w Wersalu (Haushofer 1927). Werdykt graniczny uważa nie tylko za niesprawiedliwy, ale z geograficznego punktu widzenia nonsensowny. Oderwanie Prus Wschodnich od Niemiec stworzyło układ prowizoryczny, który długo nie może istnieć. Głęboko wrzynający się w terytorium Niemiec występ poznański stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa Niemiec. Poprzednia granica niemiecko-rosyjska była ze strategicznego punktu widzenia bardziej właściwa. Po jej likwidacji powstało całkowicie sztuczne rozgraniczenie przecinające wszelkie powiązania komunikacyjne. Wiele pisze o absurdalnym wyznaczeniu granicy na Górnym Śląsku, która podzieliła miasta i zakłady przemysłowe. Fakty te były wielokrotnie powielane na łamach prasy niemieckiej, więc nie ma w nich nic oryginalnego. W sprawach dotyczących Polski Haushofer zawsze reprezentował stanowisko rewizjonistyczne i skrajnie nacjonalistyczne.

Uwagi końcowe

Haushofera uważa się powszechnie za najwybitniejszego reprezentanta geopolityki niemieckiej. Był kontynuatorem myśli Friedricha Ratzla, którego osobiście poznał w młodości i dzięki któremu zainteresował się geografiami, historią i polityką. Poglądy Ratzla o ścisłym związku przestrzeni i polityki oraz roli

¹⁵ Pod kierunkiem naukowym Haushofera opracowano atlas geopolityczny świata, w którym przedstawiono sytuację strategiczną Europy, w tym Polski (Springneschmid, 1935).

¹⁶ Jako przykład antypolskiego podejścia Haushofera można przytoczyć jego ocenę obrony Warszawy we wrześniu 1939 r. Zniszczenia miasta były winą obrońców, a nie agresorów. Gdyby miasto od razu się poddało, nie poniosłoby strat ludzkich i materialnych.

państwa w organizowaniu i przekształcaniu środowiska geograficznego były podstawą intelektualną wszelkich późniejszych osiągnięć twórczych Haushofera. Podobnie wyjątkową rolę inspirującą w jego poglądach naukowych odegrał Kjellén, który sprecyzowane przez Ratzla teorie polityki państwa powiązał jeszcze ściślej z uwarunkowaniami przestrzennymi. Badanie relacji między państwem, polityką i przestrzenią nazwał on geopolityką¹⁷, która wyjaśniała przyczyny i konsekwencje rozwoju terytorialnego państw oraz ich wzajemne związki. Zaslugą Haushofera jest połączenie przymysłów Ratzla i Kjellena oraz stworzenie spójnej koncepcji teoretycznej¹⁸. Był inicjatorem badań relacji między siłą i przestrzenią (*Macht und Raum* lub *Macht und Erde*). Połączył ratzłowską teorię państwa z kjellenowskim rozumieniem przestrzeni oraz dodał do tego czynnik czasu, a zwłaszcza siły. Ten ostatni wynikał w dużym stopniu z celowej działalności człowieka, który jest w stanie przelamywać bariery fizjograficzne i antropogeograficzne. Równocześnie Haushofer rozwinął kontynentalną teorię Mackindera odniesioną do Heartlandu i powiązał ją z koncepcją panregionów.

Haushofer traktował geopolitykę jako naukę o geograficznym usytuowaniu procesów politycznych. Zadaniem jej było wyjaśnianie zachodzących wydarzeń politycznych na tle czynników terytorialnych. Ta nowa dziedzina wiedzy stanowiła wg niego klucz do zrozumienia praw historii i polityki, poprzez oddziaływanie na siebie potęgi i przestrzeni. Zajmowanie się geopolityką pojmował ponadto jako moralny obowiązek wobec ojczyzny. Uważał, że jako uczonej niemiecki jest zobowiązany walczyć o interesy i pomyślność swego narodu pozbawionego odpowiedniej przestrzeni dla godnej egzystencji i przyszłego rozwoju (*Volk ohne Raum*).

Cechą znamioną dorobku Haushofera było aplikacyjne wykorzystanie ujęć teoretyczno-metodycznych dla bieżących decyzji politycznych. Badania prowadzone przez niego i powstałe na ich podstawie propozycje realizacyjne miały pomóc polityce, a konkretnie służyć interesom wielkoniemieckim. Geopolityka w rozumieniu Haushofera miała stanowić naukowe uzasadnienie polityki, która powinna prowadzić do umacniania niemieckiej potęgi imperialnej. Walka o przestrzeń dla przeludnionego państwa była jedną z zasad geopolityki niemieckiej. Ekspansywne i imperialistyczne koncepcje Haushofera – pomimo wykorzystania idealistycznego mistycyzmu i mesjanizmu – odznaczały się pragmatyzmem i swoistym realizmem. Zdawał sobie doskonale sprawę z ograniczonych możliwości Niemiec i dlatego był zwolennikiem dopasowania celów do realnej siły państwa niemieckiego oraz działania w silnych sojuszach politycznych.

¹⁷ Rozwój niemieckiej geopolityki doczekał się polskiej literaturze przedmiotu omówienia i ogólnej oceny (m.in. Wolff-Powęska, 1979; *Przestrzeń...*, 2000; Macała, 2008; Eberhardt, 2005, 2008).

¹⁸ Haushofer definiował geopolitykę jako „naukę o geograficznym uwarunkowaniu procesów politycznych, która między innymi określa związki wydarzeń politycznych z ziemią, opierając się na szerokiej bazie geograficznej, inspiruje polityczną działalność państwa; musi być nauką stosowaną i musi stać się geograficznym sumieniem państwa (Wolff-Powęska, 1979, s. 133).

Jako uczonej i nauczyciel Haushofer wyróżniał się wszechstronnością zainteresowań, a także zdolnością przystępnego przedstawiania swych poglądów, idei i wizji¹⁹, przy nieprzeciętnej erudycji i pracowitości. Dlatego jego dorobek publikacyjny jest niezmiernie obszerny i wielotematyczny. Nie było możliwości ani potrzeby referować go w całości. Omówiono fragmentarycznie tylko te dokonania twórcze Haushofera, które są reprezentatywne dla jego postawy ideologicznej. Chodziło bowiem bardziej o ukazanie jego światopoglądu ideowego i poglądów geopolitycznych niż pełną ocenę merytoryczną osiągnięć naukowych.

Koleje losu Haushofera były skomplikowane. Początkowo odnosił błyskotliwe sukcesy w życiu osobistym, politycznym i naukowym. Osiągnął stopień general-ski, uzyskał tytuł profesora na prestiżowym uniwersytecie. W stosunkowo młodym wieku zdobył sławę wybitnego geografa. Był prekursorem nowej dziedziny wiedzy – geopolityki. Napisał wiele wartościowych książek, nadal czytanych i komentowanych. Uchodził za uczciwego, prawego człowieka.

Późniejsze lata jego życia były pasmem niepowodzeń. Obserwował z narastającym niepokojem kolejne niefortunne decyzje władz hitlerowskich, które musiały doprowadzić Niemcy do totalnej i nieuniknionej katastrofy geopolitycznej. Niepowetowaną stratą była dla niego tragiczna śmierć syna i wielu jego przyjaciół, którzy przeciwstawiali się Hitlerowi w ostatniej fazie wojny. Jednakże nie można negować, że sam był w pewnym stopniu animatorem i kreatorem tych dramatycznych zdarzeń. Koncepcja geopolityki, jaką głosił i reprezentował, była bowiem apoteozą ekspansji i wojen agresywnych, militarizmu i zmagania o przestrzeń. Głosiła chwałę siły i skuteczności nad zasadami moralnymi. Wszystko to razem powoduje, że Haushofer był i jest postacią kontrowersyjną, ocenianą skrajnie – od podziwu do potępienia.

Piśmiennictwo

- Diner D., 1999, *Knowledge of expansion of the geopolitics of Karl Haushofer*, *Geopolitics*, 4, 3, s. 161–188.
- Dorpalen A., 1984, *The World of General Haushofer*, Farrar – Rinehart Inc., New York.
- Dugin A., 1999, *Osnovy Geopolityki*, Artogeja – centr, Moskwa.
- Eberhardt P., 2005, *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”*, *Przegląd Geograficzny*, 77, 4, s. 463–483.
- , 2007, *Koncepcja „Paneuropy” Richarda N. Coudenhove-Kalergiego*, *Przegląd Geograficzny*, 79, 3–4, s. 439–460.
- , 2008, *Geneza i rozwój niemieckiej doktryny Lebensraumu*, *Przegląd Geograficzny*, 80, 2, s. 175–198.

¹⁹ Koncepcje geopolityczne Haushofera ze względu na ich logiczne uzasadnienia nie są dyskwalifikowane przez anglosaskich specjalistów. Można tu podać, że znany brytyjski geograf Peter J. Taylor o poglądach liberalnych i antynazistowskich, którego trudno podejrzewać o sympatie wobec imperialnych planów niemieckich, nie kwestionował wartości naukowej dorobku Haushofera (*Political...*, 1993, s. 91; Taylor i Flint, 2000, s. 56–57).

- Ebeling F., 1994, *Geopolitik. Karl Haushofer und Seine Raum-wissenschaft 1919–1945*, Akademie Verlag, Berlin.
- Haushofer K., 1927, *Grenzen. In ihrer Geographischen und Politischen Bedeutung*, Kurt Vowinckel Verlag, Heidelberg-Berlin-Grunawald.
- , 1930, *Japan Reichserneuerung. Strukturwandlungen von der Meiji – Ära bis heute*, Walter de Gruyter, Berlin.
- , 1931, *Geopolitik der Pan-Ideen. Weltpolitische Bücherei Band 21*, Zentral-Verlag G.m.b.H, Berlin.
- , 1932, *Wehr – Geopolitik. Geographische Grundlagen einer Wehrkunde*, Junker und Dünhaupt Verlag, Berlin.
- , 1934a, *Atemweite, Lebensraum und Gleichberechtigung auf Erden*, Zeitschrift für Geopolitik, 11, 1, Berlin-Grünwald, s. 1–14.
- , 1934b, *Staat, Raum und Selbstbestimmung. Raumüberwindende Mächte*, Verlag und Druck von B. G. Teubner, Leipzig.
- , 1934c, *Weltpolitik von Heute*, Zeitgeschichte Verlag und Vertriebs-Gesellschaft, Berlin.
- , 1937, *Weltmeere und Weltmächte*, Wilhelm Undermann-Zeitgeschichte Verlag, Berlin.
- , 1938, *Geopolitik des Pazifischen Ozeans. Studien über die Wechselbeziehungen zwischen Geographie und Geschichte*, Kurt Vowinckel Verlag, Heidelberg-Berlin.
- , 1941a, *Die Kontinentalblock. Mitteleuropa–Eurasien–Japan*, Kriegsschnften der Reichsstudentenföhrens, 2 Auflage, München.
- , 1941b, *Japan baut sein Reich*, Zeitgeschichte Verlag, Berlin.
- , 1943, *Das Reich. Grossdeutsches Werden im Abendland*, Verlag von Habel, Berlin.
- , 1944, *Japans Kulturpolitik*, W. de Gruyter u. Co., Berlin.
- , 1979, *Geopolitische Grundlagen*, [w:] H.A. Jacobsen, *Karl Haushofer – Leben und Werk. I, Lebensweg 1869-1946 und ausgewählte Texte zur Geopolitik*, Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein, s. 558–606.
- , 2000, *Geograficzne spełnienie trójkąta. Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej*. Wybór i opracowanie A. Wolff-Powęska, E. Schulz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 493–496.
- , 2001, *O geopolitikie: Raboty raznykh liet*, Izd. Mysl, Moskva.
- Haushofer K., Fochler-Hauke G., 1937, *Welt in Gärung. Zeitberichte Deutscher Geopolitiker*, Deutsches Verlag für Politik und Wirtschaft, Berlin.
- Haushofer K., Obst E., Lautensach H., Maull O., 1928, *Herausgegeben der Zeitschrift für Geopolitik*, Verlag K. Vowinckel, Berlin-Grunewald.
- Hirszowicz M., 1955, *O geopolityce*, Myśl Filozoficzna, 5/6, Warszawa, s. 257–286.
- Jacobsen H.A., 1979, *Karl Haushofer – Leben und Werk. I. Lebensweg 1869–1946 und ausgewählte Texte zur Geopolitik; II. Ausgewählter Schriftwechsel 1917–1946*, Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein.
- Jean C., 2003, *Geopolityka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Klin T., 2008, *Wizje ładu międzynarodowego w niemieckiej i anglosaskiej myśli geopolitycznej w okresie II wojny światowej*, Wyd. A. Marszałek, Toruń.
- Litwin J., 1956, *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym i geopolityce*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Macała J., 2008, *Nieco zapomniany Karl Haushofer*, Geopolityka. Biuletyn Naukowo-Analityczny Instytutu Geopolityki, 1, Zielona Góra, s. 71–84.
- , 2009, *Blok kontynentalny Karla Haushofera*, Geopolityka, II, 2(3), Częstochowa, s. 49–62.
- Moczulski S., 1999, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Bellona, Warszawa.

- Otok S., 2003, *Geografia polityczna. Geopolityka – Państwo – Ekopolityka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Political Geography of the Twentieth Century. A Global Analysis*, 1993, red. Peter J. Taylor, Belhaven Press, London.
- Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej*, 2000, Wybór i opracowanie A. Wolff-Powęska i E. Schulz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Rykiel Z., 2006, *Podstawy geografii politycznej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Springenschmid K., 1935, *Die Staaten als Lebewesen. Geopolitisches Stizzenbuch*, Verlag Ernst Wunderlich, Leipzig.
- Taylor P.J., Flint C., 2000, *Political Geography. World – Economy, Nation – State and Locality*, Pearson Education Limited, Edinburgh.
- Wolff-Powęska A., 1979, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Wolkersdorfer G., 1999, *Karl Haushofer and geopolitics – the history of a German mythos*, *Geopolitics*, 4, 3, Winter, s. 145–160.

[Wpłynęło: maj; poprawiono: listopad 2009 r.]

PIOTR EBERHARDT

THE GEOPOLITICAL CONCEPTS OF KARL HAUSHOFER

This paper presenting the geopolitical achievements of well-known German geographer Karl Haushofer begins with a summary of Haushofer's life and major achievements in politics and research. While the subject's contacts with Hitler are recalled, it is stressed that – notwithstanding his opinions regarding nationalism and superpower status – Haushofer accepted neither Nazism nor anti-Semitism. The article goes on to present the main geopolitical concepts of its subject, of which the first concerned the new order (*neue Ordnung*), an advocacy of major changes in Germany, not least in respect of a revised Treaty of Versailles. While these opinions from Haushofer were nothing more (lacking a scientific basis), they did initiate important political processes in Germany. The second concept discussed concerns world Pan-regions, as construed in relation to history, geography and philosophy, with a view to the world being divided into large territorial units both politically and geographically based. One of Haushofer's best-known definitions has world reduced to just the Pan-European, Pan-American, Pan-Russian and Pan-Pacific regions. Pan-Europe is (naturally) within the German zone of influence, with its capital in Berlin. It extends across Europe (excluding Russia, Ukraine and Byelorussia), as well as throughout Africa and the Middle East as broadly conceived. The Pan-Russian region in turn consists of the European part of Russia plus Byelorussia and Ukraine, western and eastern Siberia, Iran, Afghanistan and the whole Indian peninsula. The Pan-Pacific region was based on China with Tibet and Mongolia, the Russian Far East, South-Eastern Asia, Australia and New Zealand and the Pacific Islands. The whole of that area was regarded as under the influence of Japan, leaving the Pan-American continent as supposedly dependent on the United States.

The third analysed concept was a project for a so-called geopolitical "triangle", which had a clearly political character and was created in 1940 as a reflection of the political

pact between Germany, Italy and Japan. Haushofer sought to analysing the political and territorial consequences of this pact.

One of the most important Haushofer concepts was the idea of the Euro-Asiatic Continental Block (*Die Kontinentalblock Mitteleuropa–Eurasien–Japan*). This was based on the geopolitical pact between Berlin, Moscow and Tokyo. The project was put into effect between August 1939 and December 1940, before finally being buried with Germany's invasion of the USSR. This concept in fact referred to the well-known Mackinder 'Heartland' theory, and anticipated a future confrontation between land and maritime superpowers.

A further part of the text focuses on Haushofer's views of Poland, which were both critical and hostile, and hence in line with its author's strong support for the Ribbentrop-Molotov Pact that liquidated the Polish state.

This paper concludes with an analysis of Haushofer's scientific works and his outlook on the world. Though opposing Hitler during the last phase of World War II, Haushofer was nevertheless representative of extreme nationalism. However, if the political opinions can be put to one side, it is possible to note the major contribution made by Haushofer's works to the development of political geography.

